

A SZEGÉNYSÉG ábrázolása

Eötvös József irodalmi munkáiban

Találkozunk szegénységábrázolással Eötvös József (irodalmi) munkáiban? Úgy vélem, a kérdésre határozott igennel válaszolhatunk, a dolog azonban összetett, még akkor is, ha az ábrázolás leletszerűségével, a magyar irodalomban újdonságként való jelentkezésével csak érintőlegesen lehetséges egy, a témát tudomásom szerint elsőként áttekinthető írásban foglalkozni.

Az összetettség első igazolásaként hadd kezdjem az íróval. Eötvös József 1813. szeptember 3-án, arisztokrata bárói családban született. Nagypapa és apja is császárhű, magas hivatalt viselő férfiak voltak: az idősebb Eötvös Ignác koronaőr, királyi főpohárnok-mester, az ifjabb Eötvös Ignác pedig császári királyi kamarás, magyar királyi udvari alkancellár, valóságos belső titkos tanácsos és főtárnok volt. Nem állíthatnám, hogy Eötvös József életrajzírói igazán találtak volna arra magyarázatot, hogy a családi konzervatív, Habsburg-hű hagyományokhoz képest miként vált Eötvösből liberális, a magyar reformmozgalom egyik vezető alakja. Pulszky Ferenc például, Eötvös későbbi barátja és vitatársa azt a sokak által igen nyakatekertnek tartott magyarázatot írja, hogy apja, „a későbbi tárnok, gyanította fiának ezen irányát, s hogy megutáltassa vele a szabadelvűséget, egy szigorú vén republikánust fogadott mellé nevelőül”.¹ Másrészt, a felső arisztokrata nagybirtokos család természetesen egyben jó anyagi körülményeket is jelentett. A *Fővárosi Lapokban* 1871. április 12-én megjelent egy (T. K.) betűkkel jegyzet tárca, amiben így jellemezték Eötvöst: „A harmincas évek közepe felé b. Eötvös József Magyarország egyik legszerencsésebb ifja volt. Születésé-

nél fogva dúsgazdag, és előkelő ifjúságánál fogva vídám, dévaj, sőt talán kissé könnyelmű. Az ifjú Eötvös lovagolt, vívott, táncolt, pezsgőzött és udvarolt, mint a többi fiatal báró.”² Mindezekhez képest Eötvös József nem gazdag emberként élte le élete jó részét, szabadelvű politikus, és író lett, aki ráadásul a szegénységről is többször írt.

Elsőként egy politikai munkában foglalkozott Eötvös a szegénységgel. Az 1836–37-es nagy nyugat-európai útját követően, amin bejárta Itáliát, Svájcot, Angliát, a Németalföldet, Francia- és Németországot, 1840-ben *Szegénység Irlandban* címmel jelentetett meg egy tanulmányt a *Budapesti Szemlében*. Fenyő István a centralistákról készült monográfiájában igen nagyra értékeli ezen korai politikai írást, és azt írja, Eötvös „az első magyar utazó, aki személyes tapasztalatai alapján számol be az írek ínségéről, a kémény nélküli kunyhókról, a hárommillió koldus országáról”.³ A *Szegénység Irlandban* megjelenése előtt Pulszky angliai útikönyve és Szemere Bertalan *Utazás külföldönje* is beszámolt az ír kérdésről, a harmincas években több sajtómegnyilvánulás is felhívhatta erre Eötvös figyelmét, írja Fenyő, azonban szerinte Eötvös, szemben mind Pulszkyval, mind Szemerével, a kérdés gondolati elemzését is elvégzi, nem csupán plasztikusan leírja az írek szegénységét.

Eötvös három nagy, 1848 előtt keletkezett regénye közül kettőben találkozunk szegénységgel. Az 1845-ben megjelent *A falu jegyzője* című regényben a címszereplő mellett van egy másik fontos, néhány értékelő szerint valódi főszereplő, Viola, az alföldi haramia. A történet szerint Viola jómódú paraszt gazdá-

ból („gazdag volt, reá apjától egész telek maradt, háza a nótáriusén kívül legszebb volt az egész faluban, marhája címeres”⁴ – meséli róla felesége, Zsuzsi) válik földönfutó zsvánnyá. Zsuzsi előadása szerint a „fiskális, Isten verje meg [...], gyűlölte férjemet, mert valahányszor a többi parasztnak bajuk volt, ha például illetőségöknél többször hajtottak ki, vagy más valami, mindig őt választák szószólónak; és a főbíró bosszút esküdött, mert a semmirevaló utánam járt, s én becsületes asszony létemre kiüztem házamból, mint kellett”.⁵ Később, felesége második gyermekükkel való vajúdasakor, a már teljesített forspontozáson felüli szolgálatra rendelték, amit Viola megtagadott, ám Nyúzó Pál főbíró pandúrokkal ment házához, és megkötözve vitette őt el – így lett belőle haramia. Zsványként legtöbbször egy Tisza-parti tölgyesben tanyázik, itt fogják el a főbíróék, hogy statárium elé tudják állítani. A zsványok tanyáját, egy nádfödeles kunyhót a narrátor egy egész bekezdésben mutatja be:

„A fal mellett, mindkét oldalon, kevés szalma, mely bundákkal takarva a zsványoknak ágyul szolgált, egy darab deszka négy faragott láb-
ra szegezve, melyet asztalnak használtak, s egy kormos vasbogrács, mely a falon függött – volt egyébiránt a jelenlevők fegyverein s két kulacson kívül minden, mit e szűk hajlékban találunk, s mire a kunyhó közepén pislogó tűz bizonytalan világát veti. A kunyhó nádfödele, mely a falak mellett annyira leereszkedett, hogy alatta egyenesen megállni nem lehetett, a sok tüzelés által koromfeketévé vált, de ámbár a kunyhónak kéménye nincs, s a füst csak a nyitott ajtón s egyes kis lyukakon, melyek a falban e célból csináltattak, megy ki, a bennlét az égő tűz mellett elég tűrhetőnek látszik.”⁶

Az 1847-ben megjelent *Magyarország 1514-ben* című regény a Dózsa-féle parasztháborúról szól, így aztán természetes, hogy sok értékelője úgy véli, a szerző ebben elnyomott népünk jogaiért emel szót. Összefoglaló irodalomtörténetek ismertetői, de egyéb értelmezések is gyakran párhuzamot vonnak a két regény között. Így tesz például a *Spenótban* Sötér István:

„Ez a regény is vádirat, akár *A falu jegyzője*. A »történelmi« oszttalylal – a történelem vádját szegezi szembe. *A falu jegyzője* megmutatta, milyen a jobbágyság helyzete a feudalizmusban, a vármegyében. Az új regény megmutatja: hogyan vált ilyenné, miféle események vezettek a jobbágyság embertelen elnyomatásához, kiszákmányolásához.

A parasztháború rajzával Eötvös a történelmi múlt távlatát állítja Viola mögé. Ebben a távlat-

ban feltárul az egész osztály múltbeli sorsa, mely megszabja Viola helyzetét, sorsát Taksony vármegyében. A Dózsa-háború monumentális változatban ismétli meg a Violával történeteket. Violát a vármegye kényszerítette zsványságba. Dózsa népét, 1514 jobbágysait a Rétyk és Nyúzó elődei, a Zápolyák, a Drágfiak, a Báthoriak hajtják bele a kétségbeesett, kilátástalan forradalomba, hisz »a parasztság egymagában, minden hősiessége ellenére sem volt képes felszabadulását kivívni«. A magányos Violának éppúgy el kell buknia, mint a szétforgácsolódott parasztháborúnak. Eötvös együtt érez mindkét lázadással, együttérzésének korlátai azonban a Dózsa-regényben sokkal tapinthatóbbak, mint *A falu jegyzőjében*.⁷

Konkrét szegénységet bemutató sorokat nem találunk a *Magyarország 1514-ben* című regényben, a parasztság elnyomott helyzetét leíró részből azonban jó néhányat igen. Ilyen a regény egyik sokszor idézett részlete, Lőrinc és Bakács egyik párbeszéde:

„– Honnan e gyűlölség? A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé, ura elkergetheti lakából, s ő földönfutóvá lesz; a mező, melyet homloka izzadságával felszántott s bevetett, nem neki termi gyümölcsseit; gyermekei nem az ő öröme nőnek fel; ha a kegyes ég leányainak szépséget ad, remegnie kell, nehogy buja földesura rimájának fogadja gyermekét; ha fiai bátrak s erősek, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok s huszárok a büszke báró udvarának fényét neveljék s csatáiban vérezenek. Övé semmi a világon, számára nincs biztosság! Ha reményeit arra szorítaná, hogy faluja temetőjében majdan eldődei között fog pihenni: ő még erre sem számolhat, urának ellenségei eljönnek, s őt családjával és szomszédáival elhajtják marhaként, hogy mérföldekre ősi lakától, más úrnak földjét mívelje. Ha ilyenkor ellent nem áll, s ha előbbi urának birtokába visszakerül, nincs kegyetlenség, melyet a szökevény jobbágyon el ne követnének; ha ellentáll s küzdés között agyonüttetik: ura huszonöt forint készpénzt kap, melyet néha kegyességéből a hátrahagyott családnak ajándékoz, hogy az elveszett apa vagy fiú helyett a gazdaság folytatására egypár lovat vagy tinót vehessen magának. Tőle még a vallás vigasztalása is megtagadtatott; papjának, kinél azt kereshetné, a patrónus gyermekeket, tudatlanokat, erkölcstelenségök által közmegevetésben állókat nevez ki; sok helyt a lelkipásztorság a gazdasági tisztséggel köttetik össze, hogy a jobbágy még Isten oltárához se tekinthessen föl anélkül, hogy

zsarnokával ne találkozzék szeme. S eminenciád kérdi: honnan e gyűlölség?”⁸

A harmadik regény mellett, hogy keretes szerkezet alakuljon a forradalom előtti írások révén, egy politikai írást is számon kell tartanunk szegénységgel foglalkozó munkaként. A centralistákról szóló monográfiájában Fenyő István ezen időszakot vészhelyzetnek festi. „A galíciai felkelés megismétlődésének lehetősége mindinkább realitássá vált. 1846 végén, 1847 elején a *Pesti Hírlap* számai soha nem látott tömegnyomorról adnak számot; éhező zsellérekéről, az ínség okozta betegségek pusztításairól, a szükségkórházak rendkívüli túltelítettségéről, az utcán összeeső nincstelekekről, a gyermekhalandóság ugrásszerű felszökéséről szólnak. S ebben a vészhelyzetben a *Budapesti Híradó* 1847. január 3-i számában olyan cikk jelent meg, amely a hazai jobbágyság helyzetét felhőtlenül rózsásnak minősítette. A cikkíró szerint a magyar jobbágy előtt csaknem minden pálya nyitva áll, minden terhe mellett is folyvást kenyérrel él, méghozzá búzakenyérrel – jó utak építésével a jobbágyság összes problémája megoldható. E cikkre reagálni kellett – hiszen nemcsak a konzervatívok, de a nemesi ellenzék egy része is szívesen ringatta magát ilyesfajta idillikus álmokban. A feladatra Eötvös vállalkozott – irodalmunk egyik korai szociográfiájában olvasóinak tudatába vésve azt, hogy a fennálló módon a hazai társadalom nem képes élni tovább. A *nyomor és óvszerei* című cikk-sorozatára hivatott, hogy szétzúzza a nemesség illúzióit az itthoni földműves lét biztonságáról és távlatairól, a kapitalizmus bajainak hazai elkerülhetőségéről.”⁹

Mielőtt áttérnék Eötvös 1848 utáni műveire, újra kicsit az íróval kell foglalkoznom. 1841-ben ugyanis jelentős fordulat érte báró Eötvös Józsefet. Ez a fordulat anyagi természetű, jelentőségét pedig talán Trefort Ágoston kéziratban maradt Eötvös-életrajza domborítja ki a leginkább: „ha a kedély, a jellem s az összes szellemi kifejlődésnek több fontosságot tulajdonítunk – úgy azon családi katasztrófa, mely őt 1841-ben szeptemberben érte, s mellyel fiatalága végződött, s az érettebb férfikor nagy küzdelmével s törekvéseivel kezdődött, oly pontot képez életében, mely azt tulajdonképpen két külön színnyellett bíró részre osztja fel”.¹⁰ A bécsi pénzválság következtében az Eötvös-családot ért csődöt tényként jegyzik az életrajzok, a családi hajótörésben minden elúszott, apja lemondott összes hivataláról, fia pedig Pestre húzódott Treforthoz, mint ő maga írta emlékeztetőjében: „Eötvös e családi hajótörésből saját részére mit sem mentett meg – könyveivel s néhány bútoradarabbal, mely sajátja volt, a budai várból, atyja lakásáról barátjához, Treforthoz, ki Pesten, az akkori Wodianer-házban, Emmerling szomszédságában lakott – költözködött át”.¹¹

Nem ismerjük Eötvös életkörülményeit részletekbe menően. Trefort emlékeztetőjében azt írta, innen-től új egzisztenciát alakított magának. Pulszky Ferenc és Falk Miksa révén ismerünk egy (vagy két, esetleg három, attól függ...) anekdotát, melyek függetlenül attól, hogy azonosak-e vagy sem, Eötvös tiszta erkölcsét bizonyítják, aki nem volt hajlandó pénzügyi műveletekben részt venni, és így gazdaggá sem válhatott. Pulszky és Falk egyformán kommentálja a történetet: „nem lett belőle gazdag ember, hanem lett nagy férfiú, ki hirnevét szeplőtlenül hagyta gyermekeire”,¹² „Eötvös egész életében nem fogadott el egy garast, melyet tisztességes munkájával nem keresett volna és valóban sohasem lőn gazdaggá”.¹³ Ezt erősíti, hogy Gyulai Pál emlékeztetőjében Eötvös életmódját polgáriként festi: „Egy csapás következtében semmit sem örökölt atyjától, csak előjogait, melyek ellen egész életén át küzdött. Szegényen lépett a világba, s a munkában keresett új birtok- és jogcímet. Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk. A finom modoron kívül semmi sem mutatva benne az arisztokratát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai és életmódjában.”¹⁴ Eötvös néhány, az 1840-es évek első felében keletkezett kölcsönök kérését említő levele igazolja, csakugyan nem volt könnyű anyagi helyzetben. Szalay Lászlónak írja például 1844. április elején, hogy „minden pénzből kifogytam, s igen leköteleznél, ha csak addig, míg Pesten ismét meglátjuk egymást, 50 fr. p[engő]. p[énzben]. kölcsön adhatnál”.¹⁵ Későbbi naplójegyzéseiben is minduntalan előkerül, hogy munkáiból él meg, és nem valami fényesen. Amikor Berecz Károlyt titkárként foglalkoztatta maga mellett 1843–44-ben, előre szükségesnek tartotta őt felvilágosítani: „Nem tudom, mennyire ismeri ön helyzetemet, ha azonban nem ismerné, biztossá tehetem önt, hogy szülőim megbukása által minden vagyonomtól megfosztva kizárólag munkám szerzeményéből élek, ami minden iparkodásom mellett – s hogy nem henyélek, ön is jól tudhatja – alig elég, hogy magamat a szükségesekkel el-lassam, s adósság nélkül kijöjjek.”¹⁶

Ehhez, persze, másrésztől hozzátartozik, hogy Eötvös Rosty Ágnessel kötött házassága révén földbirtokhoz is jutott. Békés vármegyében 1852-ben örökölt közel 2500 hold terjedelmű birtokot, nem tudjuk azonban, ebből hosszú távon mennyi jövedelme származott.¹⁷ Mivel Eötvös naplói és jegyzetei mindkét kiadásából hiányzik (a Lukinich Imre által 1941-ben sajtó alá rendezettben nem is szerepelhetne, lévén ez az 1864 és 1868 közötti időszak naplójegyzeteit és gondolatait publikálta, a Magyar Helikon *Eötvös József Művei* sorozatának 1977-es *Vallomások és gondolatok* című kötetéből pedig kihagyta Bényei Miklós), ezért egyedül Belia György *Eötvös József pesti és budai lakásai* című írásából lehet tudni Eötvös vagyonáról

valamit: „összes ingatlanainak becsértéke 1859-ben – ő maga jegyezte fel gondosan – mintegy 450 000 forintot” tett ki.¹⁸ Ismereteim szerint senki sem beszél arról konkrétan, hogy nélkülöznie kellett volna Eötvös Józsefnek és Rosty Ágnesnek négy felnőtt gyermekükkel, azt azonban tudjuk, hogy Eötvös sógora, a fiatalabb Rosty lányt, Ilonát feleségül velő Trefort Ágoston hatgyerekes családjá az 1860-as években hosszan anyagi gondokkal küzdött.¹⁹

Békés megye révén egyúttal elérkeztünk Eötvös 1848 utáni szépirodalmi műveire is. Eötvös ugyanis az 1850-es évek közepén a Csengery Antal és Kemény Zsigmond által szerkesztett *A magyar nép könyve* című kiadványban három békési kötődésű, úgynevezett népies elbeszélést publikált, amelyek közül két szövegben történetesen tényleges szegény emberek is szerepelnek.

Az *Egy tót leány az Alföldön* című novella Apostagi Jánosról és az általa befogadott árva, Juliskának elnevezett tót leányról, és e leány beilleszkedéséről, Apostagi Pista nevű fiával való házasságáról szól. A történet elején a szerencsétlenül járt Apostagit látjuk. „Múlt télen, midőn többedmagával a zsidó árendás számára Nagyváradról pálinkát szállított, szekere feldőlt, s összezúzta lábát. A hosszú betegség s a kár, mely szerződés szerint a fuvarosokat illette, vagyonának egy részét fölemészte. Négy lovából kettő, két ökre és sertései rámentek, s negyed telkén és két sárga lován kívül csak jó felesége és gyermekei maradtak meg. Nagyobb bajára még mindig sántikált, s miután saját földjét nagy ügyel-bajjal megszántotta, csak hogy valamit keresen, fiával együtt kukoricamorzsolásra szánta magát.”²⁰ Ebből a szerencsétlen állapotból Apostagi János saját dolgossága és Isten áldása révén kikerül, jómódú gazdaként, akit még bírónak is megválasztottak, látjuk őt a történet végén. A novella azonban igazán azért zárul happy enddel, mert Apostagi fia és Julis mégis összeházasodhat szülői áldással. E házasságot pedig nem más teszi lehetővé, mint Pista tizenöt évvel apja szerencsétlensége után bekövetkező (szerelmi) betegségbe esése, és a betegségből történő felépülése. Szempontunkból Pista felépülése, amit Julis ápolásának köszönhet, azért méltó figyelemre, mert ez egy tanyán, februárban, szerény körülmények közt történik.

Az 1855-ben megjelent *A téli vásár* című elbeszélésben is találunk szegény parasztokat (más kérdés, hogy ők a történet végére szintén jómódúak lesznek²¹). Özvegy Kerekesné és lánya, Vikta a történet szegény szereplője. Kerekesné „kicsiny háza az utca végén állt, melynek még kezdetén is csak szegény emberek laktak”, a történet kezdete előtti nyár pedig igazán megviselte az özvegyet: „Előbb egyetlen tehenének üszöbonya döglött meg, aztán ő maga lett beteg éppen aratáskor, úgy hogy a legnagyobb munka idején leányával együtt semmit sem kereshetett; végre még férjének egy régi tartozását is le kellett fizetnie; szü-

retkor pedig leányával együtt is alig bírt annyit szerezni, amiből csak adóját leróhatta.”²² A cselekmény azzal kezdődik, hogy télre szerencsésükre sikerül kezeset szerezniük, nem szenvednek szükséglet, takarmányra azonban nem marad, a közlegelőt hó borítja, ezért egyetlen jószáguk eladására szánják el maguk. Szegénységük igazán az mutatja: az eladáshoz a tehenet vissza kell táplálniuk („Szegény párának csak csáko-szarva maradt meg régi szépségéből”²³), ehhez viszont erőt nélkülözniük kell: „Kerekesné hús helyett szénát vett, s a fűtőre szerzett szalma nagyobb részét tehenének almozta: s ezzel és egy kevés korpával, amit a molnárné jószívűségéből kapott, a tehenet csaknem egészen helyrehozta.”²⁴ Kerekesné mellett Péter gazda, a tisztaágotai gulyás (akiről a történet csodás fordulatok megtudjuk, hogy Kerekesné apja) révén ismerünk meg szegényes környezetet. Péter gulyás tudniillik öreg rideg pásztor, aki kizárólag a pusztán érzi jól magát. A narrátor lakóhelyét hétköznapiak nevezik, és így mutatja be: „Körözetében nem volt semmi különös. A putri, melyben a gulyás lakott, s melynek lételet téli időben, midőn a földből kiálló fedelét a hó takarta, csak a kéményéből emelkedő füst hirdeté, tágas és tiszta volt. Péter gazda sohasem keresett házában egyéb kényelmet, mint azt, hogy zord időben meghúzhassa magát alatta. Sőt bútorok tekintetében a gulyás lakása egyszerűsége által tűnt föl. A putriban ő maga lakott. S nem levén fejércseléd, nem látta át az ágynak szükségét sem. A szobában, hová a konyhából ajtó nyílt, s amelynek egyik szögletét a nagy, kenyérsütésre alkalmas kerek kemence foglalta el, egy asztalon s néhány faszéken kívül még csak egy pár láda állott. Egyikében saját holmiját, a többiekben a gulyának szükséges sőt, lovainak abrakát, néhány egyszerű orvosi szert és a bélyegeket tartá. A ládák egyszersmind pad gyanánt szolgáltak. A falon egy új bunda s kalap mellett egy pár fokos, bunkósbot, dupla puská, két pisztoly és ama híres karabin függ, melyet, mióta szerszáma megrozdásodott, nem lehet ugyan elcsütetni, de amelyet Kopogóstól akkor vettek el, mikor fogságba ejtették.”²⁵

Úgy gondolom, a regényekben és a novellákban nem egyformán kerül a szegénység bemutatásra. A regényekben tűnik a szegénység komolyabb jelenségnek (*A falu jegyzőjében* a narrátor nagyjából mindenben ironizál az egyetlen Viola kivételével, *Magyarország 1514-ben* pedig alapjaiban a parasztháborúról, és így a nincstelenek nyomoráról szól), ám ezekben látszik kevésbé mélyen bemutatva – mintha távolságot keltené a bemutatás módja, miszerint az elnyomott rétegek mellett hasonló tirádákból álló nemes szónoklatok sorát kapjuk. A novellákban mellékesebbnek látszik a szegénység jelensége, ezekben mégis olykor apró mozzanatok révén valóságossá válik. Ilyen részlet például az *Egy tót leány az Alföldön* című szövegben

Apostagiék hazatéréskor elköltött szerény ebédjük, ami kenyérből, szalonnából és aludttejből áll, vagy ilyen az az Apostagitól eredő remek narrátori megjegyzés, ami az újabb gyerek Apostaginénak való bemutatásakor olvasható. Apostagi azzal vezetné elő Julist feleségének, hogy a morzsolással keresett harmincnégy forint 25 krajcár révén a jövő vásáron üszöt vehetnek – Apostaginé ezt azzal nyugtázza, hogy a saját öt gyereküknek valóban sok élelemre van szüksége, „ha tej nincs a háznál, nem tudom, mit adjak, főleg a két kicsinek.” A narrátor pedig így magyarázza végül a párbeszédet: „Az már nagy baj volt, hogy Apostaginé ezzel állt elő. A jövő vásárkor veendő üszőnek a kis tót leány bevezetőjének kellett volna lenni, s most a tej elmossa az egész hatást.”²⁶

Így összegyűjtve úgy látszik, Eötvös munkáinak fontos és meghatározó része a szegénység, a vele való foglalkozás. Érdekes azonban, hogy az eddigi szakirodalomban erre a dimenzióra nem jutott figyelem. Szá-

mon tartják Eötvöst a zsidóság „apostola”-ként a zsidótörvények megalkotásáért, a zsidók emancipációjáért folytatott hosszú küzdelme révén.²⁷ Meglehet, analógiásan Eötvös Józseffel a szegények „apostola”-ként is érdemes számolnunk. És minthogy népies figurák, főként szegények nem komikusan ábrázolva alig-alig fordulnak elő eddig a magyar szépprózában, így Eötvös ebben az úttörők egyikének tekinthető. ■ ■ ■

Devescovi Balázs (1972): irodalomtörténész. Az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet oktatója, két legfontosabb kutatási területe a 18–19. századi magyar irodalom, és az irodalom és a természet kapcsolatát vizsgáló ökokritika.

JEGYZETEK

- Pulszky Ferenc: *Báró Eötvös József*. In *Babérlombok Báró Eötvös József műveiből*. Füzte mély hájlája és hódolata emlékéül: Vachott Sándorné. Heckenast Gusztáv, Pest, 1871. XIII.
- (T. K.): Egy jóslat b. Eötvöséről. *Fővárosi Lapok*, 1871. április 12.
- Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 1997. 175.
- Eötvös József: *A falu jegyzője*. Unikornis, Budapest, 1995. (A magyar próza klasszikusai 28–29.) 1:221.
- Uo. 1:222.
- Uo. 1:278.
- A magyar irodalom története. III. kötet. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Főszerkesztő: Sőtér István. Akadémiai, Budapest, 1965. 623–624.
- Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Magyar Helikon, Budapest, 1972. 154–155.
- Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 1997. 347–348.
- Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde, 1872. *Aetas*, 1998/2–3. 209.
- Uo. 209.
- Pulszky Ferenc: *Báró Eötvös József*. In *Babérlombok Báró Eötvös József műveiből*. Füzte mély hájlája s hódolata emlékéül: Vachott Sándorné. Heckenast, Pest, 1871. XXII.
- Falk Miksa: *Báró Eötvös József életéből*. In Uő.: *Kor és jellemrajzok*. Révai testvérek, Budapest, 1903. 221.
- Gyulai Pál: *B. Eötvös József*. In Uő.: *Emlékbeszéddek?*. Franklin, Budapest, 1902. 1:56.
- Eötvös József Szalay Lászlónak. In Uő.: *Levelek*. Magyar Helikon, Budapest, 1976. 142.
- Eötvös József Berecz Károlynak (Töredék). Uo. 142.
- Az örökösödési szerződés hivatalos adatait Elek László közölte *A pusztaszentornyai udvarház nemes lelkű humanistája: Eötvös József* című tanulmányában. Lásd Elek László: *Művelődés, irodalom Békés megyében II. A XIX. század derekától az 1880-as évekig*. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 1982. 212–213.
- Belia György: *Eötvös József pesti és budai lakásai*. In Hatvany Lajos (szerk.): *Beszélő házak*. Bibliotheca, Budapest, 1957. 56.
- Trefort Ágoston és családja anyagi gondjairól, a csabacsüdi aszályos évekről, a kényszerben felvett kölcsönökről Eötvös József naplóbejegyzéseiből tudunk. A gondokról nyíltan beszél Mann Miklós is 1982-es Trefort-monográfiájában, illetve 1991 óta nyomtatásban is olvasható Barsi János fordításában Trefort önéletírása. A fordító megjegyzi a kötet végén, hogy a család maga titkolta az írást: az „önéletrajzi feljegyzéseket Trefort Ágoston egy kulccsal zárodó könyvbe írta, amit leánya, Trefort Edit, főleg a Trefort Ágoston feleségének betegségére és a család akkori rossz anyagi körülményeire utaló személyes bejegyzések miatt a kezéből kiadni nem akart”. (Barsi János: *A fordító megjegyzései*. In Trefort Ágoston *önéletírása*. Kazinczy Ferenc Társaság és Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaiújhely, 1991. 33.) Innen nézve különös, hogy hasonló anyagi gondokról, a két birtok közelsége ellenére, az Eötvös-családnál nincs tudomásunk.
- Eötvös József: *Egy tót leány az Alföldön*. In Uő.: *A nővérek, elbeszélések*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 533.
- Hasonlóan Petőfi Sándor 1847-es *A fakó leány és pejlegény* című novellájában, aminek az elején elég megrázó szegénységsors bemutatást kapunk.
- Eötvös József: *A téli vásár*. In Uő.: *A nővérek, elbeszélések*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 563.
- Uo. 564.
- Uo. 564.
- Uo. 577.
- Eötvös József: *Egy tót leány az Alföldön*. In Uő.: *A nővérek, elbeszélések*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 543.
- Vö. Hamvas Levente Péter: Ki volt a hazai zsidóság „apostola”? *Szombat*, 2009/6.